

Artvin Arlı (Demirkapı) Yaylası Kaya Resimleri

Oktay Özgül*

Öz

Doğu Karadeniz’de yayla kültürünün yoğun biçimde yaşandığı yerlerden birisi olan Arlı Yaylası/Demirkapı, önemli bir kaya resim alanını barındırır. Benzerlerine Erzurum, Kars, Ardahan, Erzincan, Hakkâri, Ankara, Ordu ve İzmir’de rastladığımız kaya resimlerinin ortak özelliği, göçer kültürlerin günlük hayatlarına dair veriler sunmasıdır. 2019 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın izni ile bölgede gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında Artvin ili, Arhavi ilçesi, Arlı Yaylası’na yakın bir yerde; Namazgâh/Demirkapı adı verilen bir mevkideki kaya resimlerinde çalışmalar gerçekleştirdik. Kaya resimleri üzerinde fotoğraf ve çizim çalışmaları yapılmıştır. Kaya resimleri üzerinde gerçekleştirdiğimiz çalışmalarda, resimlerin göçer kültürler ile ilişkili olduğu ve köklerinin Orta Asya’ya kadar uzandığı anlaşılmıştır. Bu çalışmada; kaya resimlerinin Doğu Anadolu-Kafkasya ve Orta Asya’daki benzerleri ışığında tanıtımları yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Artvin, Arhavi, Kaya Resimleri, Kafkasya, Orta Asya, Göçer Kültür

Rock Pictures of Artvin Arlı (Demirkapı) Plateau

Abstract

Arlı Plateau / Demirkapı, which is one of the places where the plateau culture in the Eastern Black Sea region is intense, has an important rock painting area. The common feature of the rock paintings we encountered also in Erzurum, Kars, Ardahan, Erzincan, Hakkâri, Ankara, Ordu and Izmir is that they provide data on the daily lives of nomadic cultures. In 2019, with the permission of the Ministry of Culture and Tourism, we carried out studies in Artvin province, Arhavi district, near the Arlı Plateau, we undertook some reasearch on rock paintings at a site called Namazgah/Demirkapı. Photography and drawing studies on rock paintings were exercised by our team. In the studies we carried out on rock paintings, it was understood that the paintings are related to nomadic cultures and their roots extend to Central Asia. In this study, rock paintings were promoted in the light of their analogues in Eastern Anatolia, the Caucasus and Central Asia.

Keywords: Artvin, Arhavi, Rock Paintings, Caucasus, Central Asia, Nomadic Culture

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, oktay.ozgul@atauni.edu.tr ORCID: 0000-0003-0575-0436
DOI: 10.37879/belleten.2021.781
Makale Gönderim Tarihi: 06.05.2020 - Makale Kabul Tarihi: 16.11.2020

Giriş

Demirkapı/Arılı Yaylası kaya resimleri, Artvin ili, Arhavi ilçesinin 20 km, Arılı Yaylası'nın 6,5 km güneybatısında, denizden 2200 m yükseklikte, Namazgâh adı verilen kayalık bir alanda bulunmaktadır (Foto I). Kayalık alanın hemen aşağısından Sarıgöl-Arhavi yayla yolu geçmektedir. Yolum batısı ormanlık olan vadi tabanı ile birleşir. Güneybatı kısmındaki Kaçkar Dağları'nın zirvesi, karlarla kaplı olup, vadi buradan akan kar suları ile beslenmektedir. Vadinin doğu kısmında Kayadibi Yaylası yer almaktadır.

Harita I: Kaya Resim Alanı Uydu Görüntüsü

Foto I: Kaya Resim Alanı

Geçmişten günümüze bölgenin sosyo-ekonomik yapısı hayvancılığa göre şekillenmiştir. Kaya resimlerinin bulunduğu alan, yaylacılık faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı bir bölgedir. Yerel yol ağları bölgedeki yaylaları birbirine bağlamaktadır. Kafkaslar ile Doğu Karadeniz arasındaki önemli geçiş güzergâhlarından birini oluşturan bölgenin, hemen doğusundaki Kaçkar Dağları'nın zirvelerinden eriyen karların beslediği sular, bugün dahi yaylacılık faaliyetleri için hayati derecede önemlidir. Kaya resimlerinin olduğu bölgenin hem Batum-Gürcistan Kafkasya bağlantısı, hem de Yusufeli-Uzundere-Erzurum yaylalarına bağlantısı, Eski Çağ'dan itibaren yöredeki göçer kültürlerin yayılım alanının belirlenmesi açısından önemlidir. Orta Asya bağlantılı olduğunu düşündüğümüz göçer kültürlerin yayılım alanlarının tespitine yönelik 2019 yılı çalışmalarımızda Kaçkar Dağları'nın hemen güney yamaçlarında Yaylalar mevkiinde tespit ettiğimiz bağımsız kurgan yapıları, bu yayılımın bölgedeki varlığını ortaya koyar¹. Göçer toplumların göç güzergâhlarında karşımıza çıkan petroglif alanlarında, kurganların da yer alması kurgan toplulukları ile petroglif yapan topluluklar arasında bir bağ olduğunu ortaya koymaktadır. Kazakistan Tamgalısay petroglif alanlarında mezarlıkların olması, Özbekistan Sarmışsay kaya resim alanında birçok kurganın ve sunağın yer alması, yakın bölgemizde ise Kars Digor/Dolaylı kaya resimlerinin olduğu kayalığın hemen üst kısmında pek çok kurganın bulunması bu topluluklar arasındaki bağı açıklamamıza yardımcı olmaktadır².

Demirkapı/Arılı kaya resimleri, bir dağ silsilesinden zamanla kopan iri taşların oluşturduğu geniş bir kuşak üzerindedir (Foto II). Petroglifler, bu vadinin 2200 m ile 2600 m arasındaki kısmına serpilmiş durumdadır. Bu görüntüsü ile resimlerin olduğu alan Kırgızistan'daki meşhur Saymalıtaş Vadisi'ni andırmaktadır³. 2021

- 1 Göçer kültürlerin bölge ile bağlantılı olan belirlenmiş yayılım alanları ile ilgili bakın; Alexey E. Rogozhinskiy, "Rock Art Sites in Kazakhstan", *Rock Art in Central Asia*, Ed. J. Clottes, Paris 2011, s. 13; Augustinová Anna –Stančo Ladislav, "The Petroglyphs of Pashkhurt Valley in the Surkhan Darya Province (South Uzbekistan) – Preliminary Report", *Studia Hercynia* XX/2, 2016, s. 136. Doğrudan konu ile ilgili olmadığını düşündüğümüz için, bu çalışmada kurganlara değinilmemiştir. Başka bir çalışmada, bölgedeki Orta Asya-Kafkasya-Doğu Karadeniz bağlantılı kurganlar hakkında bilgi verilecektir.
- 2 Rogozhinskiy, agm., s. 13; Augustinová –Stančo, agm., s. 136; Alpaslan Ceylan-Oktay Özgül, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültürünün Erken Dönem Şifreleri Kaya Resimleri". *16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi / 04 - 06 Eylül 2018, İstanbul 2018*, s. 68-69.; Eski Türk göçerliğinin yayılım alanı hakkında ayrıntılı bilgi için bakın: Oktay Özgül-Nezahat Ceylan, "Göçerlik ve Yerleşiklik Arasında Bir Bileşen: Fergana Vadisi", *Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih-Kültür Ve Medeniyet Sempozyumu*, Ankara 2019; s. 472-496; İlhami Durmuş, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Konar- Göçer Kültürü", *Orta Asya Türk Kültürünün Anadolu Kültürüne Etkileri Uluslararası Sempozyumu* (18-21 Haziran 2019 /Taşkent-Özbekistan), Ankara 2019, s. 11-35.
- 3 Saymalı Taş, Tengri Dağları'nın Fergana Tarım Havzası'na açıldığı bir bölgede, Fergana dağ sı-

yılında A. Ceylan başkanlığındaki bir ekiple Saymalıtaş kaya resim alanında çalışma imkânı bulduk. Saymalıtaş kaya resim alanı ile Demirkapı kaya resim alanındaki jeolojik ve morfolojik benzerlik bizleri hayrete düşürmüştür. Yazın bile kar yağışının olduğu yüksek yerlerdeki bu resim alanlarını, sadece jeolojik benzerlik ile açıklamak yeterli değildir. Kayalardaki tasvirlerin benzerliği, yapım teknikleri ve tematik sahneler bu iki kaya resim alanındaki öne çıkan diğer benzer noktalar. Çalışmamıza konu olan kaya resimlerinin benzer örneklerine yakın coğrafyadaki Doğu Anadolu bölgesinde Erzurum⁴, Kars⁵, Ardahan⁶ ve Hakkâri⁷'de rastlanır.

rasında bulunan Kögart Dağ Geçidi'nin (ve nehrinin) hemen yanında yer almaktadır. 3500-4000 m yükseklikte ve 7 km boyunca uzanan vadide, belgelenmiş 10 bin taşın üzerinde yaklaşık 100 bin kaya resmi bulunmaktadır. Erken Tunç Çağı'ndan başlayarak Erken Ortaçağ'a kadar olan süreçte ortaya çıkan kaya resimleri, Avrasya'nın en zengin petroglif alanıdır. Saymalıtaş hakkında ayrıntılı bilgi için bk: K. Tashbayeva, "Petroglyphs of Kyrgyzstan", *Petroglyphs of Central Asia*, Ed. K. Tashbayeva, Bishkek 2001, s. 9 vd.; Servet Somuncuoğlu, *Saymalıtaş: Gökyüzü Atları*, İstanbul 2011, s. 31; Anıl Yılmaz, "Saymalıtaş Petrogliflerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/1, İzmir 2013, s. 223- 248.

- 4 Alpaslan Ceylan, "Doğu Anadolu'da İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası", *Türkler Ansiklopedisi*, C 6, Ankara 2002, s. 425-429; Alpaslan Ceylan, "Erzurum ve Çevresinde Erken Dönem Türk İzleri", *Türk Kültürü*, Erzurum 2004, s. 21-50; Alpaslan Ceylan, "Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri", *Türk Tarih Kongresi* (17/1), 2018, s. 168; Oktay Özgül, "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 169-198, 2015, s. 176.; Oktay Özgül, "Erzurum Şenkaya Petrogliflerindeki At Geyik ve Güneş Kursu", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(39), 2016, s. 376 vd.; Alpaslan Ceylan-Yavuz Günaşdı, "Türk Bengütaş (Şiveet Ulan)'daki Oğuz Damgaları İle Cunni Mağarasındaki Damga Ve İşaretlerin Karşılaştırılması", *Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, Kazakistan 2019, s. 62.
- 5 İ. Kılıç Kökten, "1952 Yılında Yapıtığım Tarih Öncesi Araştırmalar", *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* XI/2-3-4, 1953, s.196; Alpaslan Ceylan, *Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Ankara 2001, s. 29; Yavuz Günaşdı, "Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, Konya 2016, s. 391-407; İbrahim Üngör, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereçi Kaya Resimleri)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, Konya 2016, s. 357-370; Mustafa Karageçi, "Borluk Vadisi Erken Demir Çağ Mezarı", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016 (Ek Sayı 1) s. 253-265; Nezahat Ceylan, "Yağlıca Kalesi'nde Yılan Figürü ve Türklerde Yılan Simgesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, Konya 2016, s. 409-421; Akın Bingöl, "Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kayüstü Resimleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (39), 2016, s. 347-355; Ceylan, "Türk Dünyasından..." s. 174; Alpaslan Ceylan - Akın Bingöl - Mustafa Karageçi, *Eski Çağda Kars Kaleleri*, Erzurum 2018, s. 84; Burak Bingöl, *Kuzeydoğu Anadolu Petrogliflerindeki Dağ Geçisi Motifi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2020, s. 77 vd.
- 6 Alpaslan Ceylan, "Çıldır Başköy Kaya Resimleri", *Belgü*, 2(2), 2015, s. 7 vdd.; Ceylan, "Türk Dünyasından..." s. 164.; Alpaslan Ceylan-Nezahat Ceylan, *Doğunun Sönmeyen Yıldızı Akçakale*, Erzurum 2018, s. 138.
- 7 Wilhelm Freh - Muvaffak Uyanık, "Hakkari-Sat Dağlarında, Gevaruk Vadisi İçinde Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Tebliğ", *Bellelen*, C XXI/ S. 84, 1957, s. 619-625; Muvaffak Uyanık,

Bununla birlikte Nahcivan⁸, Azerbaycan⁹, Ermenistan¹⁰ ve İran¹¹, kaya resim sanatının devamlılığı bakımından Orta Asya bozkır kuşağı ile Anadolu arasındaki geçişi sağlarlar. Doğu Anadolu başta olmak üzere Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yer alan kaya resim alanları hakkında kesin bir kronoloji olmamakla birlikte, Paleolitik Çağ'dan başlayıp Erken Demir Çağ'a kadar yapıldıkları konusunda çeşitli çalışmalar vardır¹².

Demirkapı/Arılı Yaylası kaya resimleri ilk kez O. Hacıoğlu tarafından kamuoyuna duyurulmuş, fakat detaylı bilimsel çalışmalar yapılmamıştır¹³. 2019 yılında başkanlığında gerçekleştirdiğimiz “Artvin İli ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları” kapsamında

Petroglyphs of South - Eastern Anatolia, Akademische Druck und Verlagsanstalt, Graz 1974, s. 32 vd.; Hale Tümer, Van-Hakkari Dağlık Bölgesi Kaya Resimleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 45-125.

- 8 Veli Baxşeliyev, *Gamıkaya Tasvirleri*, Bakü 2003, s. 76 vd.; T. Xelilov, *Gemigaya Etrafında Aexoloji Tedqiqatları*, Nahcivan 2018, s. 9 vd.
- 9 Namazoğlu Caferqulu - Firuze Muradova - Memmedrza qızı, *Gobustan Petroglifleri*, Bakü 2003, s. 90vd.; Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008: s. 436; Melahet Ferecova, *Azerbaycan Qayaüstü İncəsənəti*, Bakü 2009, s. 20 vd.; Kudret İsmailzade, “Gobustan Açık Hava Müzesi”, *IRS*, 3(11), 2014, s. 6 vd.
- 10 Ermenistan'ın Geghama, Aragatz bölgesindeki kaya resimlerini Ermeni bilim adamları farklı şekillerde yorumlayıp, tartışmalı “vishaps” taşlardaki resimler ile benzerliklerini ortaya koymaya çalışsalar da, bu bölgedeki kaya resimleri, Tunç Çağında Orta Asya'nın muhtelif yerlerinde ortaya çıkan kaya resimleri ile örtüşmektedir. Stilize edilmiş geyük resmi, dağ keçisi tasvirleri, av ve tuzak sahnelerindeki kompozisyonlar, hareketli hayvan tasvirlerinin yer aldığı kaya resimleri, erken dönem Türk kaya resim geleneğinin bölgedeki devamından başka bir şey değildir. Özellikle bazalt kayalıklar üzerindeki güneş sembolleri ve abartılı hayvan betimlemeleri, Kazakistan Tamgalısay ve Saymaltaş'ı anımsatır. Ermenistan Tunç Dönemi kaya resimleri hakkında bk. Karen Tokhatyan, “Rock Carvings of Armenia”, *Fundamental Armenology*, No. 2, 2015, s. 184 -185-186 vd.
- 11 A. Ceylan başkanlığında 2008 yılında Ahar yakınlarındaki Meşginşahr'da kaya resim alanında incelemelerde bulunduk. İran'daki kaya resimleri ile ilgili çalışmamız yayın aşamasındadır.
- 12 İ. Kılıç Kökten, “Yazlıkaya'da ve Kurbanağa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri”, *Karseli* 6/69, Ankara 1970, s. 2 vd.; Oktay Belli, “New light on the Earliest Art of Anatolia: Kızların Mağarası (The Cave of the Maidens)”, *Turkish Treasures 2*, İstanbul 1978, s. 28 vd.; Haşim Karpuz, “Çamuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri”, *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* 10/212, Ankara 1977, s. 2; Tümer, “Van-Hakkari Dağlık Bölgesi....” s. 64; Ceylan, “Türk Dünyasından...”, s. 162 vd.
- 13 O.Hacıoğlu-2014;<http://www.patikka.com/anadolu-ve-kafkas-cografyasinda-bulunan-en-eski-petroglif/>; Hacıoğlu bu vb. haberlerinde bölgede yüzden fazla kaya resmi ve damganın olduğunu ifade etmiştir. Ancak 2019 yılında yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında bahsedilen kadar resimli taş bulamadık. Muhtemelen ya yerleri değişmiş ya da tahribata uğradığı için yok olmuştur.

yaptığımız çalışmalarda, 11 adet kaya üzerinde 56 adet çeşitli konuları içeren resim tespit edilmiş, fotoğraflama ve çizim çalışmaları tarafımızdan yapılmıştır¹⁴.

Resimlerin olduğu kaya yüzeylerinin, yağmur, kar ve doğal sebeplerden ötürü parçalandığı ve kaya yüzeylerinde çatlakların olduğu görülmüştür. Kaya resimlerini daha sistematik bir biçimde belgelemek için her bir taşta ayrı numara verdik ve çizimleri yaparken her kayanın üzerindeki resimleri de ayrı şekilde numaralandırdık. Bu şekilde sonraki yıllarda belki de yer değiştirecek olan başka resimleri bulduğumuz zaman, karışıklık olmayacağını düşündük.

Kaya resimlerindeki tasvirlerin bir kısmının kazıma/vurma tekniği ile bir kısmının ise gagalama (pecket) yöntemi ile yapıldığı anlaşılmıştır. Kaya resimlerinde dağ keçisi motifi, hareket halinde yapılmış abartılı boynuzlu geyikler, av ve tuzak sahneleri, güneş kursu ve süvarilerden oluşan çeşitli kompozisyonlar yer alır. Ayrıca örneğine daha önce Anadolu'da rastlamadığımız özenle çizilmiş olan balık resimleri de ayrı bir yer tutar.

Foto II: Kaya Resim Alanı ve Ulaşım Ağı

14 Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 94949537-161.01-736359 sayı ve 09.09.2019 tarihli izinleri ile başkanlığımızdaki bir ekiple yürütülen yüzey araştırması 17-25 Eylül 2019 tarihleri arasında, Artvin-Yusefeli, Alanbaşı Mah. Çeltikdüzü Mah. Olgunlar Mah., Öğdem Mah., Düzler Mevkii, Arhavi Arılı Mah./Namazgâh Tepe Mevkii'nde gerçekleştirilmiştir. Desteklerinden dolayı Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Türk Tarih Kurumu'na teşekkür ederiz. Çalışmalarımız sırasında yöre halkından bize rehberlik eden Sayın Cengiz Velimahmutoglu ve Coşkun Hekimoğlu'na; ayrıca arazi çalışmalarına katılan Arş. Gör. Beyazıt Söylemez ve Arş. Gör. Burak Bingöl ile Bakanlık temsilcisi Erkan Tunç'a teşekkürü bir borç biliriz. Bunun yanı sıra Yusufeli Belediye Başkanı Sayın Eyüp Aytakin'e de yardımlarından dolayı şükranlarımızı sunarız.

Kaya Üzerindeki Figürler ve Anlamlandırılması: Kaya resimlerinin bulunduğu alan hem denize hem de yayla kültürüne açık bir yer olma özelliği taşıdığı için bu iki yaşama dair mistik veriler sunmaktadır.

I No.lu Kaya: Demirkapı/Arılı mevki kaya resimlerinin en yaygın olduğu ana kaya kütesinin boyu 1.80 cm genişliği ise 1.70 cm'dir. Kayanın alt kısmında başka bir yerden koparak gelmiş bir kaya parçası yer almaktadır. Petrogliflerin kaya kırılmadan önce yapıldığı anlaşılmaktadır. Kayalık alanın durumuna göre pastoral hayatın işlenmiş olduğu sahneler daha çok I no.lu kayanın üst kısmında toplanmıştır. Kaya üzerinde 25 adet figür yer almaktadır. Figürler, aynı elden ve vurma/kazıma tekniği ile yapılmıştır (Foto III-Çizim I-II-III-IV).

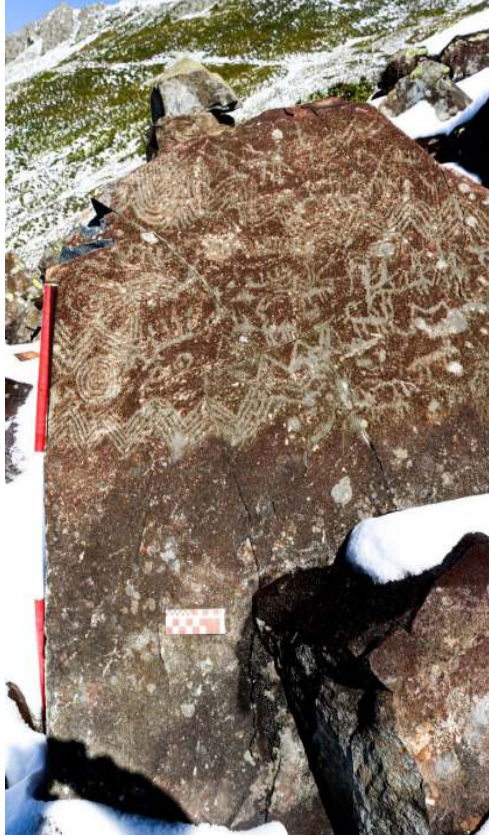

Foto III: I No.lu Kaya

Çizim I: I No.lu Kaya

I No.lu kayada çizilmiş zikzaklar ve çeşitli figürler, bölge coğrafyasının resmedilmesinden başka bir şey değildir. Dağlar, yollar, tepeler, dereler, detaylı bir şekilde adeta bir ressamın tualine işlediği gibi kayaya işlenmiştir. I no.lu kaya üzerindeki resimleri iki şekilde anlamlandırdık: Birincisi, burasının tören sahnelerinden birkaç örneği barındırdığı için bir kült alanı/tören yeri olduğu yönündedir. İkincisi ise, burada yaşayan insanların günlük hayatlarını resmettikleri bir çeşit yurt/yaşam yerinin merkezi olduğu yönündedir.

Fig.No.	Fig. Açıklaması	Fig. Çizimi
1 No.lu Figür	Zikzakların hemen altında bir çeşit dikdörtgen formunda çizilmiş bir tuzak yer almaktadır. 7 ve 8 numara ile belirtilmiş resimlerin ise tuzaga yakalanmış hayvanlar olduğu görülmektedir. Ancak hayvanların hangi hayvan olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır.	
2-5 No.lu Figürler	2 no.lu figür tamamlanmamış bir balıktır. Kayanın batı kısmına doğru yapılmış, balığın baş kısmı eksik kalmıştır. 5 no.lu figür aksi yönünde hareket eden başka bir balık figürüdür. Balıkçılık, göl, nehir ve deniz kenarlarında yaşayan göçer halklar için önemlidir. Bu nedenle burada yaşayanlar, pastoral hayatlarını betimledikleri resimlerde bazen balık resimlerine de yer vermişlerdir. Göçer kültürlerde balık kültürünü ifade eden figür ve heykeller bulunmaktadır. Kars müzesi bahçesinde bulunan taş balık heykeli buna güzel bir örnektir ¹¹ .	
3 No.lu Figür	Tanımlanamayan 4 bacaklı avlanmış bir hayvan.	
4 No.lu Figür	Bir yılanın üstündeki insanın yılanı öldürme sahnesi. Doğu Anadolu'daki kaya resimlerinde ¹² , Nahçıvan/Gemigaya'da ¹³ , Saymlıtaş ¹⁴ ve Tamgalısağ ¹⁵ ve Avrasya kıtasının çeşitli yerlerindeki petroglif alanlarında yılan figürlerine rastlıyoruz. Burada farklı olarak bir yılanın üstünde, onu avlamaya çalışan bir insan sahnesine bölgede ilk defa rastlıyoruz. Bölgeye çok yakın bir yer olan Azerbaycan folklorunda yılanla ilgili birçok motif yer alır. Azerbaycan-Nahçıvan ve Kafkas mitolojisinde yılan motifi, yeraltı dünyasının hükümdarı ve saltanat sahibi olmakla açıklanır ¹⁶ . Yine konu ile alakalı olarak E. Esin, kapumbağa ve yılan motifini "kara-yılan" eski Türklerde kuzey ongunu olarak açıklamaya çalışmıştır ¹⁷ .	
6 No.lu Figür	Tanımlanamayan bir hayvan.	
7 No.lu Figür	Tuzanın hemen doğu tarafında abartılı boynuzları ile muhtemelen bir dağ keçisini andıran avlanmış bir hayvan.	
8 No.lu Figür	7 no.lu hayvanın hemen altında 4 bacaklı öldürülmüş bir hayvan. 7-8 no.lu figürlerdeki hayvanların öldürüldüğünü, bacakları çiziciye göre yukarı doğru olduğundan anlıyoruz.	
9 No.lu Figür	Başı geriye doğru bakan muhtemelen bir köpek.	
10 No.lu Figür	Ayak, gövde ve boynuz kısımları orantılı bir bizimde çizilmiş ancak, çok net form vermeyen bir dağ keçisi.	

¹¹Oktay Belli, *Her Yönü ile Ani*, İstanbul 2019, s. 42-43.

¹²Ceylan, N., "Yağlıca Kalesi'nde Yılan...", s. 411.

¹³Baxşeliyev, a.g.e., s. 98.

¹⁴Taşbayaeva, a.g.m., s. 48.

¹⁵Alexey E. Rogozhinskiy, "Rock Art Sites in Kazakhstan", *Rock Art In Central Asia*, Ed. J. Clottes,

Paris 2011, s. 13.

¹⁶Baxşeliyev, a.g.e., s. 99.

¹⁷Emel Esin, "İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş", *Türk Kültürü El Kitabı*

Seri II, c 1/b, İstanbul 1978, s. 36.

Çizim II: I No.lu Kaya

Fig. No.	Fig. Açıklaması	Fig. Çizimi
11 No.lu Figür	Boynuzu 10 no.lu dağ keçisinin ayağı ile bütünleşmiş halde tasvir edilmiş bir dağ keçisi.	
12 No.lu Figür	Dağ keçisinin üstünde ellerini iki yana açmış, arka ayağı hafif kalkmış bir insan figürü (ritüel sahnesi). Bu tür ritüel sahneleri, hayvanın üzerindeki insanın dünyalar arasındaki gezintisini ifade eder. Bazen bu hayvan, bir at olabileceği gibi, bazen bir geyik, bazen de bir dağ keçisi olur. Bu tür sahnelere Saymalıttaş'ın Tunç Devri petrogliflerinde, Sibiryaya kaya resimlerinde, Çolpan-Ata kaya resimlerinde, Anadolu'da ise Karaboncuuk ve Digor kaya resimlerinde rastlamak mümkündür. ²²	
13 No.lu Figür	Baş kısmı tahrip olmuş bir dağ keçisi. Dağ keçisinin ön ayakları, 10 numaralı dağ keçisinin arka kısmı ile bütünleşmiş bir şekilde çizilmiştir. Dağ keçisinin boynuzları orantısız bir biçimde ve neredeyse arka ayaklar ile birleştirilmiş bir şekilde tasvir edilmiştir.	
14-15 No.lu Figür	14 no.lu resim, ne olduğu tam olarak tanımlanamayan bir hayvan üzerinde iki kolu açık şekilde şematize edilmiş bir insan figürüdür. 15 no.lu figür ise net olmamakla birlikte boynuzlu bir geyik üzerinde antropomorfik bir şekilde şematize edilmiştir.	
16 No.lu Figür	16 no.lu figürde çaresizce yerde uzanmış doğrulmaya çalışan bir insanın, yılan tarafından ısırılma sahnesi tasvir edilmiştir.	
17 No.lu Figür	Sakallı olan ve boynuzları abartılı bir biçimde tasvir edilmiş dağ keçisi. Gövde engelbeli bir formda, kuyruğu hafif aşağı doğru ve dört ayaklı çizilen keçinin sakalı çok belirgin bir biçimde, tam çene ile boyun kısmının ortasında resmedilmiştir. Bu şekilde sakallı formda çizilmiş dağ keçilerine Doğu Anadolu'da Tırşın Yaylası'nda ²³ , Kars Karaboncuuk'ta ²⁴ da rastlanır. Karaboncuuktaki dağ keçilerinin gövdeleri dik-dörtgen biçimli, iki ayaklı ve çizgisel iken, Tırşın Yaylasındaki resimler daha düz gövdeli ve üç ayaklı resmedilmiştir. Dolayısıyla ile 17 no.lu figürdeki sakallı dağ keçisi üslup bakımından Tırşın ile benzerdir.	
18 No.lu Figür	Boynuzları kırık, ön sol ayağı diğerinden kısa ve kuyruk kısmı çok kalın bir şekilde çizilmiş olan bir bizon ²⁵ .	
19 No.lu Figür	Anlamlandırılmayan bir hayvan. Muhtemelen antropomorfik görünümlü bir canlı ve zoomorfik (yılan) bir canlının mücadelesi gibi durmaktadır.	

²²Somuncuoğlu, *Saymalıttaş...*, s. 175-180; Mihaly Hoppal, *Şamanlar ve Semboller; Kaya Resmi ve Göstergebilim*, Çev. Fatih Sel, İstanbul 2015.

²³Tümer, a.g.e., s. 82.

²⁴Ceylan, "Türk Dünyasından...", s. 201.

²⁵Bölgedeki nesli tükenmiş hayvan türlerinden olan bizon türü muhtemelen Kafkas bizon türlerindedir. Kafkasya bizonları hakkında bilgi için bkn: Malgorzata Tokarska – Cino Pertoldi, Rafal Kowalczyk – Kajetan Perzanowski. "Genetic Status of the bison *Bison bonasus* after extinction in the wild and subsequent recovery", *Mammal Review*, 2011: s. 1 - 12. Doğu Anadolu'daki çeşitli kaya resimlerinde bizon tasvirleri ve yorumlamaları hakkında bkn: Uyanık, M., "Van-Hakkari Sınırlarında Tırşın Yaylasında Bulunan Kaya Resimleri Hakkında", *Belleten* 125: 1968, s.93 vd.

Çizim III: I No.lu Kaya

Fig. No.	Fig. Açıklaması	Fig. Çizimi
20 No.lu Figür	Kuyruk ve baş kısmı çok belli olan ancak tam olarak tanımlanamayan üçayaklı bir hayvan.	
21 No.lu Resim	Ocak, yanan bir ateş. Göçer kültürlerde çok önemli yeri olan ateşin hemen yanında bir çadırın olması, burada yemek hazırlıklarının da yapıldığına işaret ediyor. Bu tür ocaklara ya göçer bir kültür olan Karaz Kültüründe de rastlanmaktadır. ²⁶	
22 No.lu Figür	Birbirine eşit çizgilerle tepe kısmında birleşmiş olan çadır iskeleti ve onun hemen önünde üçgen biçimli girişi olan çadır tasviri. Doğu Anadolu kaya resimlerinde çok sık rastladığımız bir figür değildir. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda çadır motifine rastlanmamıştır. Örneklerine Kazakistan'da ²⁷ , Hakasya'da ²⁸ rastladığımız çadır örnekleri Tunç Devri'nden başlar Erken Ortaçağ boyunca devam eder. Somuncuoğlu konu ile alakalı olarak Hakasya-Uluboyar'daki çadır formundaki resimleri "ağaç ev" olarak tanımlamıştır. ²⁹ Ancak göçer kültürlerin eski çağdaki yapı formu dikkate alındığında "ağaç ev" diye nitelenen tasvirlerin çadırları sembolize ettiği rahatlıkla anlaşılar. Bizim burada belirtmek istediğimiz şey 22 numaralı figürün ilkel çadır formunu sembolize ettiği ve önündeki üçgen biçimli şeklin ise bu ilkel görümlü çadırın giriş kısmı olduğu yönündedir.	
23 No.lu Figür	Çadır formunun hemen sol tarafında balık iskeleti. Baş kısmı zikzaklar ile birleşmiş olan balık iskeletinin kuyruğu çadırın sol tarafı ile bütünleşmiş bir vaziyette tasvir edilmiştir. Boyutundan panodaki diğer küçük balıklardan oldukça büyük olduğu anlaşılmaktadır.	
24 No.lu Figür	Bu figürde elindeki av aleti ile yılanı öldürmüş insanın onun üzerine oturmuş tasviri görülmektedir. Çizimde avcının mızrağı ile yılanı avladığı ve mızrağını yukarı doğru kaldırdığı anlaşılmaktadır.	
25 No.lu Figür	Sol kulağı biraz kıvrık bir şekilde, burnu uzun, ayakları kısa ve kuyruğu uzun bir biçimde orantısız şekilde çizilmiş bir tilki ile yanında öldürülmüş iki yılan ve yılanların yanında ise anlamlandırılmayan damgayada benzetebileceğimiz üçgenimsi bir işaret.	

²⁶Alpaslan Ceylan, "Erzurum Ovası'nda Önemli Bir Merkez Cinis Höyük", *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 26, Erzurum 2001, s.29-41.

²⁷Rogozhinskiy, a.g.m., s.37.

²⁸Çoçek Dolgar – Ool, *Altay-Sayan Kaya Resimlerine Göre Tuva Geleneksel Kültürünün Kaynakları*.

Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek 2004. s. 59-73.

²⁹Somuncuoğlu, *Saymaltaş...*, s. 272-273.; Buradaki çadır formu resimler, Tağar Kültürü'ne tarihlenir. Uluboyar Kaya resimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkn: Elvin Yıldırım, "Büyük ve Küçük Bayar Kaya resimleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, c. 62, sy. 372, 2017 s. 34-35.

Çizim IV: I No.lu Kaya

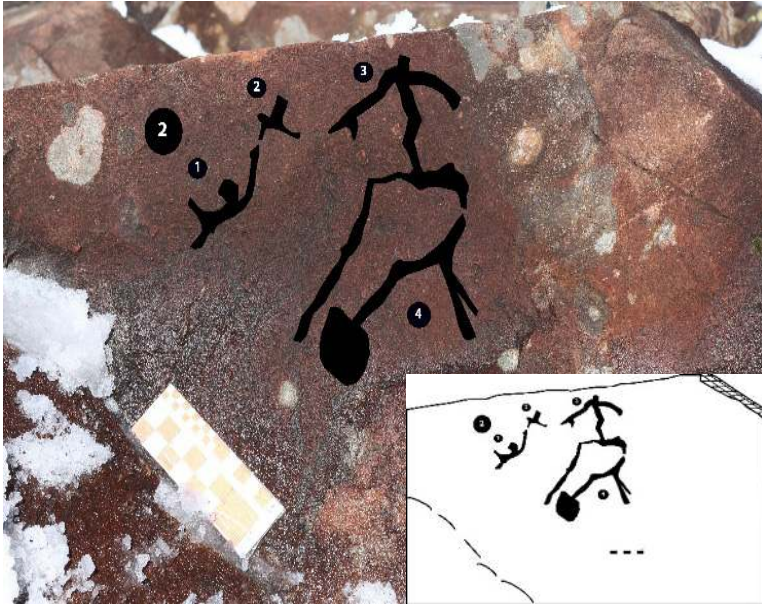
I No.lu Panonun Yorumu: Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi panoda 25 adet resim yer almaktadır. Pano genel itibari ile çok fazla tahribata uğradığı için bazı resimler tam olarak anlaşılammamaktadır. Kaya resim alanı yaylacılığa uygun bir bölge olduğu için, panoda daha çok pastoral bir hayat anlatılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında resimde çevre bölgelerdeki petrogliflerde rastlamadığımız balık motifi de ön plana çıkmaktadır. 2-5 numaralı balıkların yüzer halde resmedildiği, 23 numaralı balığın ise daha büyük ve öldürülmüş olduğu göze çarpmaktadır. Bunun yanında yine panodaki 12 no.lu figürdeki şaman ayini sahnesi de dikkati çekmektedir. Bu sahne, Arılı resimlerinin köken konusuna sağlam bir delil olabilecek özellik göstermektedir. Dağ geçişinin üstünde ellerini iki yana açmış, dünyalar arasında yolculuk yapan şaman tasviri, Avrasya kıtası petrogliflerinde sıkça rastlanan bir figürdür¹⁵. Zikzaklar, kayayı üç parçaya ayırmış gibidir. Bu zikzakların bölgeye ulaşan yolları ve dağları simgelediğini tahmin etmekteyiz ki; kaya resim alanının topoğrafik yapısı da bu durumu doğrulamaktadır. Zikzakların arasında kalmış labirente benzeyen dairelerden oluşmuş şekiller de, panodaki sahneyi ilginç hale getirmektedir. Bu şekillerin neye benzediği konusunda net bir şey söylemek mümkün olmamakla birlikte, oba büyükleri için yapılmış kurgan olma ihtimalleri vardır.

II No.lu Kaya: 2 no.lu kaya üzerinde 4 adet figür yer almaktadır. 1 no.lu figür tam olarak anlamlandırılmamaktadır. 2 no.lu figür, kanatları orantısız bir biçimde yapılmış bir kuştur. 3 no.lu resim yılanın üzerinde çizilmiş kafası olmayan antropomorfik bir figür, 4 no.lu resim ise mantar şapkalı antropomorfik bir figürdür (Foto IV-Çizim V).

15 Vladimir Dmitrievich Kubarev-D. Tseveendorj-Esther Jacobson, *Petroglyphes Of Tsagaan-Salaa And Baga-Otgur* 2005 Russia s. 343, Figür;833; Somuncuoğlu, *Gökyüzü Atları*, s. 175.

Foto IV: II No.lu Kaya

Çizim V: II No.lu Kayanın Çizimi

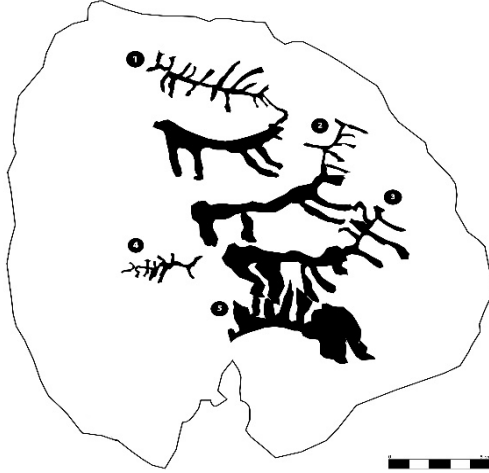
III No.lu Kaya: 3 no.lu kaya 1 no.lu kayanın 20 m aşağısındadır. Kaya yuvarlanmanın etkisi ile deforme olmuştur. Kaya üzerinde 5 adet figür tespit edilmiştir. Büyük çoğunluğu geyiklerden oluşan kayanın yüzeyi oldukça tahrip olmuştur. 1 no.lu resimdeki geyiğin boynuzları arkaya doğru ve gövde ile orantılı bir biçimde çizilmiştir. Çizgi tekniğinde profilden çizilen geyiğin ön iki ayağı ileriye doğru kor-kar bir şekilde hamle yapar gibidir. 2 no.lu geyiğin boynuzu daha kısa ve dikine çizilmiştir. Ön ayakları 1 no.lu resimden daha uzun olan geyik, tıpkı 1 numaralı resimde olduğu gibi ileri doğru ürkek bir hamle içerisinde gibidir. 3 no.lu geyiğin diğer ikisine nazaran daha orantsız olduğu, arka ve ön ayaklar arasında bu orantsızlığın daha fazla olduğu görülür. Ön bacaklar daha zayıf, arka ayaklar ise daha kalın çizilmiştir. Boynuzlar ileriye doğrudur. 4 no.lu resim, 3 no.lu geyiğin altında muhtemelen ressam tarafından cepheden çizildiği için ölü vaziyette ve ayakları yukarı doğru olan bir hayvana benzetilmiştir. 5 no.lu resim ise muhtemelen kırık bir ağaç parçasına benzemektedir (Foto V-Çizim VI-VII).

Foto V: III. No.lu Kaya

Çizim VI: III. No.lu Kayanın Çizimi

Çizim VII: III. No.lu Kayanın Çizimi

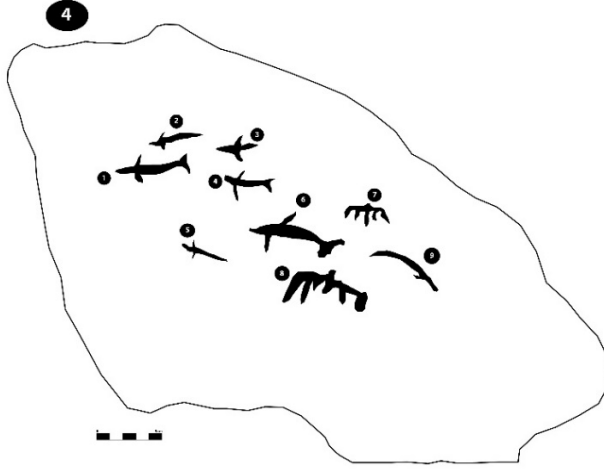
IV No.lu Balıklı Kaya: 7 no.lu kayanın hemen 10 m aşağısında alt tarafı kırık 60x130 cm boyutundaki bir kaya üzerinde 9 adet figür tespit edilmiştir. Kaya üzerindeki figürler, Anadolu'da daha önce hiç karşılaşmadığımız bir kompozisyon içermektedir. Kaya üzerinde 7 adet balık ve iki adet sandal/kayık figürü yer almaktadır. Balıklardan 6'sı batıya doğru hareket ederken çizilmiş, 9 numaralı balık ise aksi yönde çizilmiştir. Balıklardan 6 numara ile belirtilen olan en büyük; 5 numara ile belirtilen ise en küçük olanıdır. Balıkların tamamı yüzgeçli ve hemen hepsi yüzerken resmedilmiştir. 7-8 numarada belirtilen çizimde sandallar içinde 4'er insan tasvir edilmiştir. Bu kayada balık avı sahnelenmiş olmalıdır (Foto VI-Çizim VIII-IX).

Foto VI: IV. No.lu Balıklı Kaya

Çizim VIII: IV. No.lu Balıklı Kayanın Çizimi

Çizim IX: IV. No.lu Balıklı Kayanın Çizimi

V No.lu Kaya: 10 no.lu kayanın 5 m kadar batı tarafında bir sandal/kayık ve hemen onun altında kulakları yukarı doğru dik bir biçimde tasvir edilmiş, kuyruğu dik ve ön ayaklardan sağdaki biraz kısa çizilmiş bir yaban eşeği yer almaktadır. Sandalın içinde insanları tasvir etmek için baştan birinci ve sondaki figürler oldukça belirgin bir biçimde çizilmiştir. Bu şekilde içinde insan taşıyan sandal figürlerine Sibirya'nın bazı yerlerinde de rastlanır¹⁶ (Foto VII).

Kimi araştırmacılar üstlerinde insan bulunan mavna tasvirlerinin, yeraltının ya da ölümler dünyasının cisimleşmiş hali olan büyük bir elk figürünün yanında yer bulduklarını ifade ederler. Hoppal'a göre bu gemiler ya da sandallar ölümlerin ruhlarını öteki dünyaya götüren sembollerdir¹⁷ (Çizim X-XI). V No.lu kayada da kayık, yabani bir eşekle tasvir edilmiştir (Foto VIII-Çizim XII).

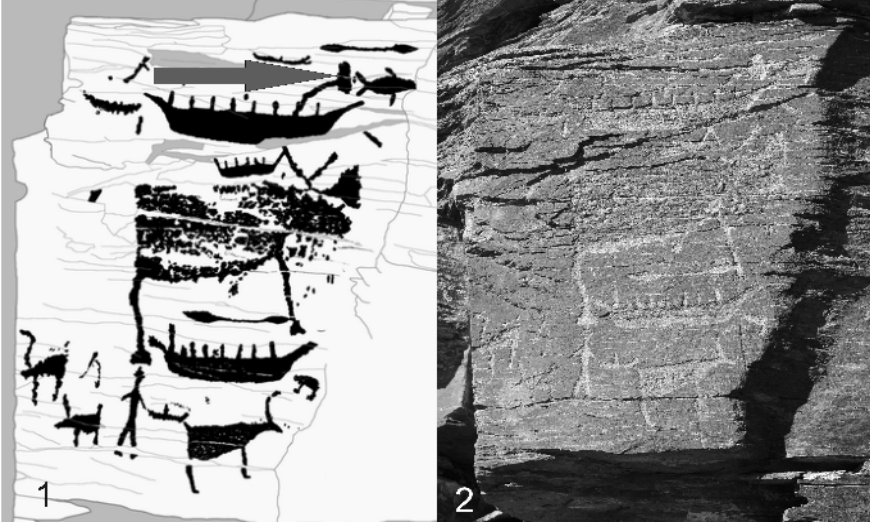
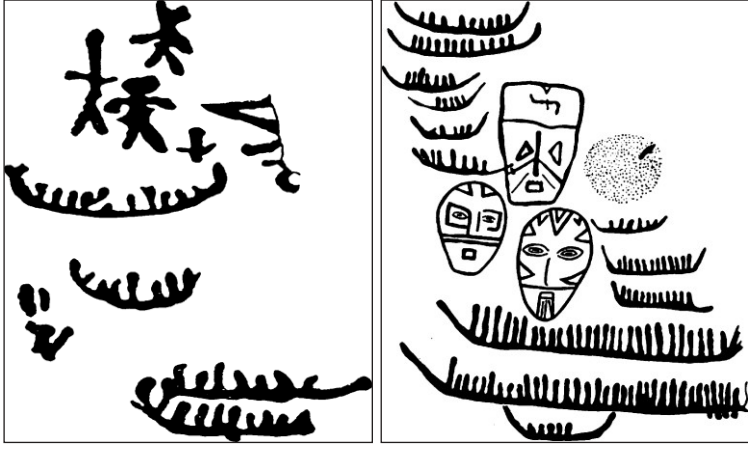

Foto VII: Ekaterina Devlet, agm., s. 121. Fig: 8.2

16 Ekaterina Devlet, "Rock Art Studies In Northern Russia And The Far East, 2000–2004", *Rock Art Studies News World III*, Ed. Paul Bahn - Natalie Franklin – Matthias Strecker 2008, s. 121, Fig:8.2

17 Mihaly Hoppal, *Şamanlar ve Semboller; Kaya Resmi ve Göstergebilim*, çev. Fatih Sel, İstanbul 2015, s. 79, resim: 11.5.4; 11.5.5.

Çizim X-XI: Hoppal, *age.*, resim: 11.5.4; 11.5.5

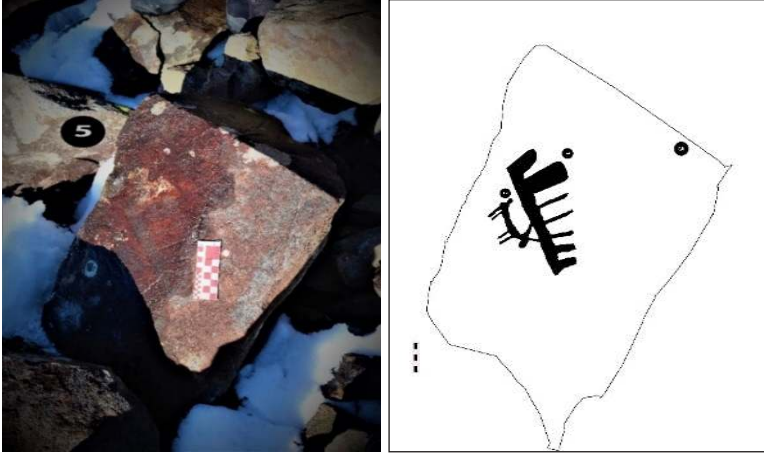

Foto VIII: V No.lu Kaya

Çizim XII: V No.lu Kayanın Çizimi

VI No.lu Kaya: Kayalık alanın en alt kısmında, yani yola bakan tarafta, yarıdan fazla kısmı toprağa gömülmüş ve üst tarafı konturlu bir taş üzerinde 10x15 cm ebatlarında ortadaki merkezden radyal ışınlarla tasvir edilmiş bir güneş kursu yer almaktadır. Bölgeye çok yakın olan Şenkaya Kaynak Köyü¹⁸ kaya panolarında,

18 Özgül, "Erzurum Şenkaya...", s. 379.

Kars Doyumlu'da¹⁹, Erzincan Kemaliye Dilli Vadisi'ndeki²⁰ kaya resimlerinde güneş kursuna rastlanmıştır. Ancak belirtilen kaya resim alanlarındaki güneş kursu bağımsız bir şekilde resmedilmişken, buradaki güneş kursu 5 çizgi arasında tam ortaya konumlandırılmış çizgisel bir platform üzerinde resmedilmiştir. Bu çizgilerin oturtulduğu nesne, bir ocak da olabilir, ateş kültü ile alakalı başka bir şey de olabilir. Nitekim kaya resim alanında yer alan ve daha belirgin bir biçimde yapılmış başka bir güneş kursunun varlığı, buradaki kozmik inanışlarla ilgili bir düşünceyi yansıtmış gibidir (Foto IX-Çizim XIII).

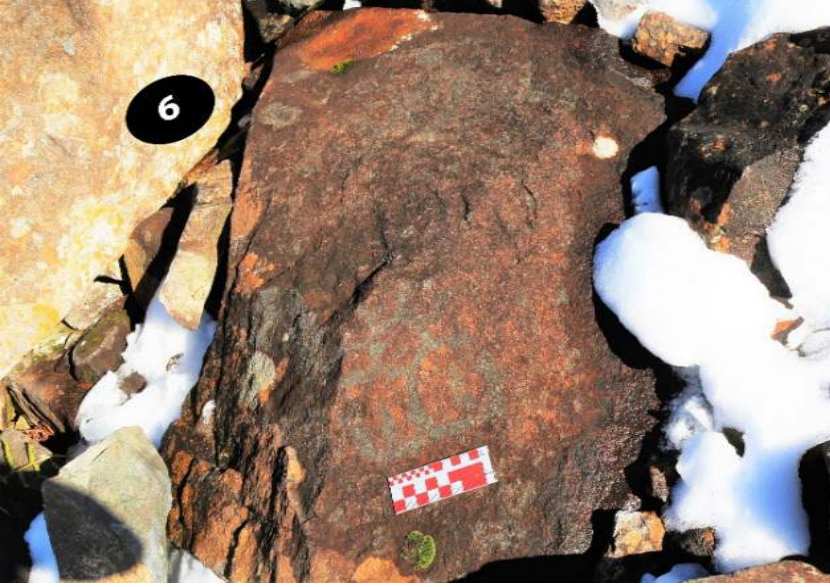
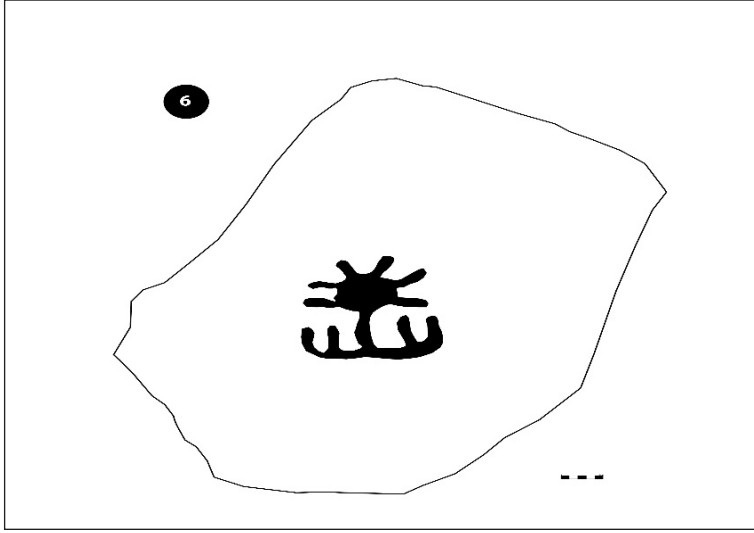

Foto IX: VI. No.lu Kaya

¹⁹ Günaşdı, agm., s. 395.

²⁰ Ceylan, "Türk Dünyasından...", s. 167.; İbrahim Üngör, "Türk Kültüründe Dağ Keçisi/Teke Ve Doğu Anadolu Petrogliflerinde Bulunan Dağ Keçisi/Teke Figürleri Üzerine Görüşler" *IV. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Erzurum 2018, s. 326.

Çizim XIII: VI. No.lu Kayanın Çizimi

VII No.lu Kaya: 6 no.lu kayanın 5 m kuzey tarafında üzeri karla kaplı olan yassı bir taşın doğu tarafında koşar vaziyette bir at tasviri yer almaktadır. Atın yüz kısmı gövdeye kıyasla orantısız bir biçimdedir. Kuyruğu düğümlenmiş gibidir. Arka ayakları oldukça düz ve çizgisel bir profil vermektedir. Avrasya kaya resim sanatında bu şekilde yapılmış at tasvirlerinin Erken Tunç Çağı'ndan itibaren ortaya çıktığı görülür²¹. Avrasya kıtası ve özellikle Güney Sibirya-Moğolistan kaya resimlerindeki çeşitli hayvanların resimlerinin evrimini inceleyen Macar bilim adamı M. Hoppal, güneş, geyik, at, boğa, dağ keçisi, doğum, savaşçı, koyun, yılan, simgelerinin kronolojisi ile ilgili verdiği tablo, bu tür resimlere pek çok açıdan ışık tutar²²(Çizim XIV). Bizim burada tespit ettiğimiz at figürü ise, üslup bakımından en çok Ardahan Başköy kaya resimlerindeki at tasvirlerine benzer²³(Çizim XV). Başköy'deki at figürlerinin kuyrukları daha uzun, gövde kısımları düz çizilmişken, buradaki figürde atın sırt ve gövde kısmı daha yayvan ve basık bir biçimde çizilmiştir. İki ayrı resimde de ortak olan öge, yapım tekniklerinin aynı (kazıma-vurgu) ve ikisinin de hareket halinde olmalarıdır (Foto X-Çizim XVI).

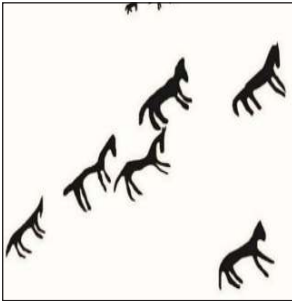
21 Rogozhinskiy, agm., s. 9; E. Jacobson-Tepfer, *The Life of Two Valleys in the Bronze Age. Rock Art in the Mongolian Altai*, Luminaire Press, 2019, s. 82.

22 Hoppal, *age.*, s. 18, Figür. I.1.16.

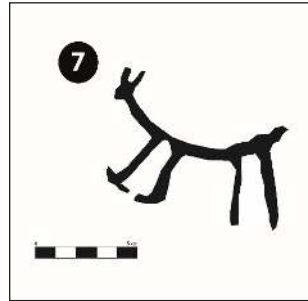
23 Ceylan, "Çıldır Başköy...", s. 27.

Eneolithic	Bronz Age		Early nomads	
				Sun symbol
			—	Erotic sign birthing
		—	—	Female figure
	—	—	—	Male figure
	—	—	—	Mask
				Bull
				Deer
—				Horse
—				Warrior
—				Cart
—				Yoke
				Sheep
				Boar
				Snake

Çizim XIV: Figürlerin Tarihlendirilmesi (Hoppal, *age.*, Figür. I.1.16.)

Çizim XV: Çıldır At Çizimleri
Ceylan, "Çıldır Başköy..." s. 27

Çizim XVI: VII No.lu Kayanın Çizimi

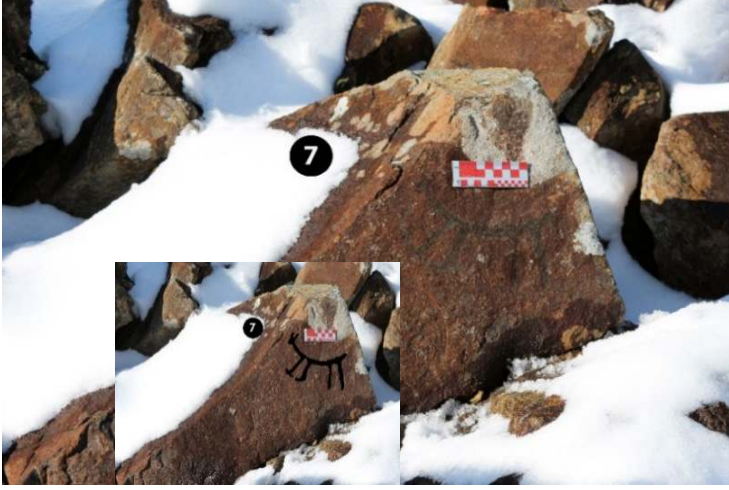

Foto X: VII. No.lu Kaya

VIII No.lu Kaya: Tanımlanamayan bir hayvan. Arka iki bacağı simetrik bir biçimde ve orantılı şekilde yapılmış, kuyruğu içe doğru kıvrılmış, üst kısmı da sanki bir yırtıcı kuşun gövdesini andırmaktadır. Bununla birlikte tam olarak anlaşılmamış bir hayvan figürüdür (Foto XI-Çizim XVII).

Foto XI-Çizim XVII: VIII. No.lu Kaya

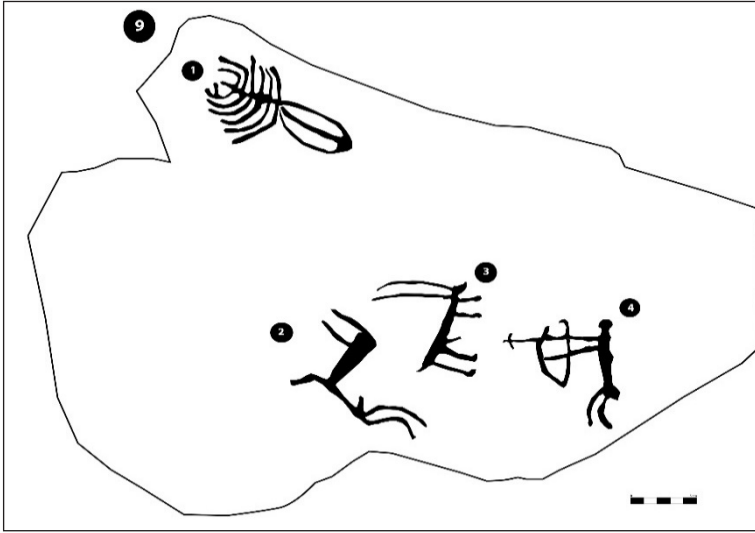
IX No.lu Kaya: 1 no.lu büyük kayanın 7 m aşağısında üçgenimsi görünümü andıran bir kaya parçası üzerinde 4 adet figürün yer aldığı bir av sahnesi betimlenmiştir. Kayanın alt tarafında 4 numara ile belirtilen bir avcı, okunu 3 numara ile belirtilen tekeye doğru fırlatırken çizilmiştir. Avcı çizgisel bir formda ve yaya olarak betimlenmiştir. 3 numara ile belirtilen ve teke olduğu anlaşılan hayvanın boynuzları oldukça uzun ve gövde ile orantısız bir biçimde, ön ayakları arkadakilerden daha kısa betimlenmiştir. Onun hemen arkasında 2 numara ile belirtilen figürde ise abartılı boynuzlu bir geyiğin avcı tarafından avlanmış hali resmedilmiştir. 1 numarada ise oldukça büyük bir örümcek tasviri yer alır (Foto XII-Çizim XVIII-XIX).

Foto XII: IX. No.lu Kaya

Çizim XVIII: IX No.lu Kayanın Çizimi

Çizim XIX: IX No.lu Kayanın Çizimi

Benzer av sahnesine Kars Dolaylı kaya resim alanında rastlanır. Bu iki ayrı kaya resim alanındaki av sahnesinin benzer özellikleri arasında av hayvanlarının dört

ayaklı olması ve cepheden çizilmelerini sayabiliriz. Yine Dolaylı'daki keçi figürünün boynuzları oldukça uzun ve iri çizilmiştir (Foto XIII-Çizim XX). Bununla birlikte buradaki keçinin boynuzları ise daha orantısal ve dik çizilmiştir. Farklı olarak Dolaylı'daki resimde daha çok çizgi tekniği kullanılmış iken, burada ise vurma tekniği kullanılmıştır. O yüzden hatlar biraz daha belirsiz, ama ustacadır.

Foto XIII-Çizim XX: Ceylan 2018, Figür: 5

X No.lu Kaya: 2014 yılında O. Hacıoğlu tarafından kamuoyuna duyurulan 10 no.lu kayayı, taşların yerleri sürekli olarak yer değiştirmesinden dolayı 2019 yılı yüzey araştırmamızda bulamadık. Bununla birlikte bizimle çalışmaya katılan C. Velimahmutoğlu, bize burada bu kayanın olduğunu ifade ederek kayanın resmini kendisinin çektiğini söyledi. X no.lu kaya üzerindeki çalışmamızı ise, Velimahmutoğlu'nun vermiş olduğu resimler üzerinden yürüttük.

X numaralı kaya üzerinde üç adet figür yer almaktadır. Figürlerde diğer resimlerden farklı olarak gagalama (pecked) tekniğinin uygulandığı görülür. Sivri ve kesici bir aletle (muhtemelen tunç/tunç karışımı) milimetrik dokunuşlar ile kaya yüzeyine uygulanan bir resim tekniğidir. Örneklerine dünyanın pek çok yerinde rastlanmakla birlikte Avrasya kaya resim sanatında fazlaca görülür. Tamgalısay'da MÖ II. binden başlayıp MÖ XIV-XIII. yüzyıla kadar devam eden kaya resimlerinde,

Saymalıtış'ta, Sarmışsay kaya resimlerinde bu yöntemle ilgili güzel örnekler yer alır²⁴.

Kaya üzerindeki 1 numara ile belirtilen resim bir süvariye tasvir etmektedir. Atın üstündeki insan, çizgisel karakterdedir ve fazla belirgin değildir. Atın baş kısmı öne doğru, kuyruk kısmı ise sırt ile aynı derecede biraz aşağı doğru eğimli çizilmiştir. Atın kulaklarının biri tahrip olduğu için tek kulaklı gibi gözükmektedir. Atın ön ve arka ayakları orantısız bir biçimdedir. Yalnız atın arka ayaklarının hemen ön kısmında bir ayak gibi çizilmiş uzantı yer almaktadır. Bu uzantı, muhtemelen atının kırbacını ya da çubuğunu simgelemektedir. Çünkü aynı görüntü 2 numaralı süvaride de görülmektedir. Böylesine dikkatli hatları çizmesini bilen bir ressamın, atları beş ayaklı tasvir etmesi pek mantıklı değil. 2 numaralı figürde ise 1 numara ile aynı orantıya sahip başka bir süvari resmedilmiştir. Ancak bu atın üstündeki süvari ellerini yukarı doğru kaldırmış, atı ile birlikte oldukça coşkulu bir şekilde ileriye doğru koşar bir durumda çizilmiştir. Bu atın kulakları tam olarak belli olmaktadır. Yandan profil şeklinde çizildiği için atın diğer kulağı biraz daha kısa gözükmektedir. Kuyruk kısmı, bel kısmı ile aynı seviyede ve diğer atta olduğu gibi kısa çizilmiştir. 3 numarada ise bu iki süvarinin arka kısmında içinde 9 çıkıdığı olan güneş sembolü yer almaktadır. Güneş sembolü oldukça orantılı düzgün bir biçimde çizilmiştir. Güneş sembolünün içindeki astral çizgiler ortada birleşmektedir. Dörtmala güneşe uçan atlıların olduğu bu sahne, kozmik bir inanışın önemli bir parçası gibi durmaktadır (Foto XIV-XV-Çizim XXI-XXII).

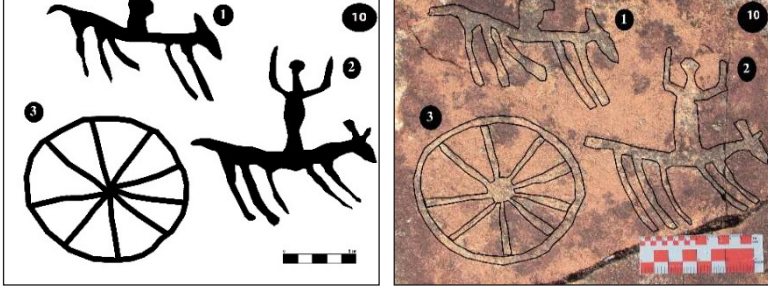
24 Rogozhinskiy, agm. s. 17.; Vadim Ranov, "Petroglyphs of Tadjikistan", Petroglyphs of Cenrtal Asia, Ed. K. Tashbayeva, 2001, s. 126; Muhiddin Khujanazarov, "Rock Art Sites in Uzbekistan", *Rock Art in Central Asia*, Ed. J. Clottes, Paris 2011, s. 111.

Foto XIV: X No.lu Kaya

Foto XV: X. No.lu Kaya

Çizim XXI-XXII: X No.lu Kayanın Çizimi

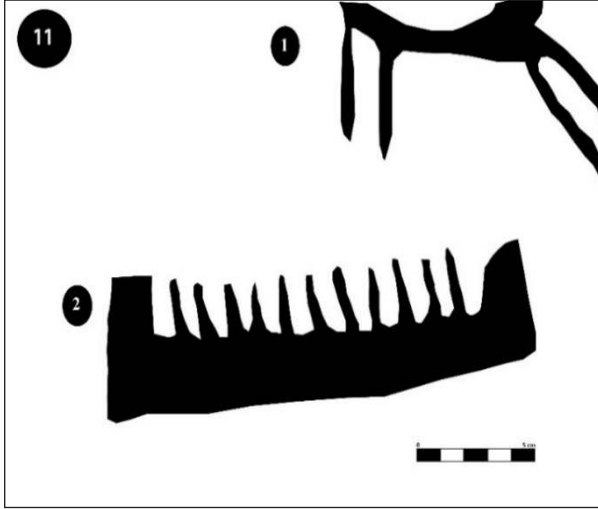
XI No.lu Kaya: XI no.lu kaya üzerinde 5 numaralı kayadakine benzer bir biçimde yapılmış bir sandal/kayık ve onun hemen üzerinde baş kısmı tahrip olduğu için, tam olarak anlamlandırılmayan dört bacaklı bir hayvan resmedilmiştir. Diğerinden farklı olarak burada yapılan sandal daha simetrik ve ölçülüdür. İçerisinde taşınmış olduğu 11 insan sembolü ile sandal çok vurgulu bir biçimde ve oyma tekniği ile yapılmıştır (Foto XVI-XVII-Çizim XXIII).

Foto XVI: XI No.lu Kaya

XVII: XI No.lu Kaya

Çizim XXIII: XI No.lu Kayanın Çizimi

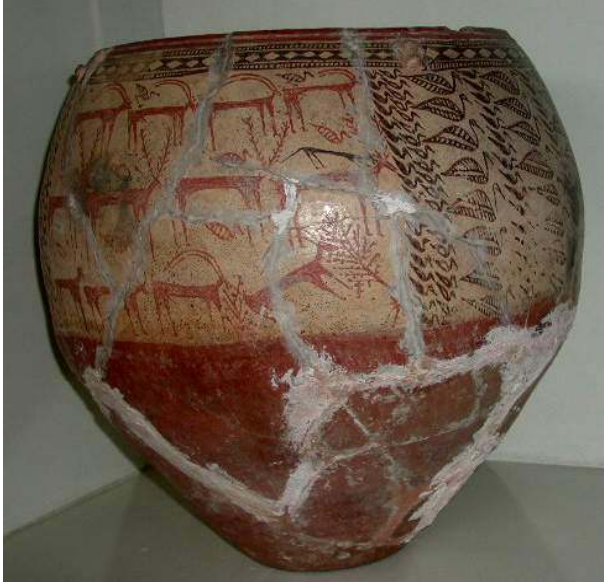

Foto XVIII: Dağ Keçisi Bezemeli Tunç Dönemi Çömlek
(Erzurum Arkeoloji Müzesi-A. Ceylan Arşivi)

Tartışma ve Sonuç

Doğu Anadolu’da bugüne kadar tespit edilmiş kaya resim alanları incelendiğinde, kaya resimlerinin göçer toplulukların yaşamış olduğu coğrafyalarda ortaya çıktığı görülür. Yaygın bir etkiye sahip Orta Asya kaya resim sanatı, yerleşik kültürden ziyade göçer kültürlerin etkili olduğu bozkır kuşaklarında yayılma imkânı bulmuştur. Anadolu bozkır kuşağı, Doğu Anadolu’nun yüksek yaylaları, Kafkasya, Kuzeybatı İran, Türkmenistan, Özbekistan’ın dağlık alanlarında ortaya çıkan kaya resimlerinin Altay-Sibirya kaya sanatı ile benzer özellikler taşıdığı yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur.

Kaya resim alanlarının Anadolu’daki dağılımında yoğunluklu olarak üç bölge göze çarpar. Bunlar; Doğu Karadeniz Bölgesi, Doğu Anadolu’nun Erzurum-Kars-Ardahan Platosu ve Hakkâri-Van Bölgesi’dir. Bu bölgeler aynı zamanda bozkır halklarının tarih boyunca Anadolu’ya ve Ön Asya’ya gelmek için kullandıkları güzergâhları oluşturmuşlardır. Bugün bu güzergâhların tarihi ve arkeolojik özellikleri yeteri derecede aydınlatılmış olmasına rağmen, hala eksik olan pek çok nokta vardır.

Kaya resim sanatı bakımından Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki ilk örnekleri barındıran Demirkapı/Arılı kaya resimleri, birbirinden güzel örnekler sunan çeşitli temalar ve bağımsız resimler ile çok özel bir alanı temsil etmektedir. Kaya resim alanı, çalışmamızın başlangıç kısmında da ifade ettiğimiz gibi bir ritüel alanı özelliği gösteren semboller içerdiği gibi; pastoral hayatın günlük akışını tasvir eden resimlerin yer aldığı bir çeşit göçer bir yurt/oba yaşantısını yansıtan temaları da içerir. Bölgenin hem deniz kültürüne hem de yüksek rakımından dolayı yayla kültürüne sahip olması, her iki kültür öğelerinin resimlerde yer almasını sağlamıştır. Hayvancılık ile balıkçılığın bir arada yürüten bu insanların, kayıkları/sandalları ritüellerinin bir parçası olarak görmeleri, kaya resim alanını daha da mistik bir hale getirir. Deniz kültürünü yansıtan sandal, balık ve avlanmış balık sahneleri, daha önce yakın çevre ve diğer bölgelerde hiç rastlanmayan tasvirler olarak karşımıza çıkar. Özellikle sandalların/kayıkların insanları veya ölen diğer canlıları başka dünyalara ruhlarını taşıması gibi, kökleri Sibiry Şamanizmi'ne dayanan inanışların tasvir edilmesi bizleri şaşırtmıştır. Bununla birlikte dağ keçisi ve tanımlanamayan başka bir hayvan üzerinde ellerini açmış dünyalar arası yolculuk yapan insanların/şamanların tasviri de çok ilginçtir. Yine farklı olarak I numaralı panoda ilkel bir formda çizilmiş çadır resmi de oba yaşantısının önemli bir parçasını açıkça gösteren öge olarak karşımıza çıkar. Buna ilaveten XII No.lu kayadaki av sahnesi, avcı-toplayıcı yaşamın temel bir özelliğini yansıtır. Bu tür sahnelerin benzer örneklerine yakın bölgedeki Kars Dığor/Dolaylı kaya resimlerinde rastlanır.

Kaya resimlerinde kullanılan teknik, çoğunlukla Doğu Anadolu kaya resimlerinde sıkça kullanılan vurma-oyma-çizgi teknikleridir. Burada farklı olarak, gagalama (pecked) yönteminin X numaralı kayada uygulandığı görülür. Demirkapı/Arılı kaya resimlerinin analojik bakımdan özellikle Doğu Anadolu'nun Erzurum-Kars Platosu ile Hakkâri bölgesi kaya resimleri ile örtüştüğü anlaşılmaktadır. Stilistik ve grafiksel bakımdan ortaya çıkan benzerliklerin yanı sıra, bu bölgelerin yüksek rakımlı bir yayla olma özelliği taşımaları ve küçükbaş hayvancılık için uygun yerler olması, bu benzerliklerde öne çıkan unsurlardır. Konu ile ilgili ilginç olan başka bir unsur da; Erzurum-Hakkâri dağlık bölgesinin benzer kaya resim örneklerinin yanı sıra; benzer taş heykellerini de barındırmalarıdır. Bu özellikler, iki bölgenin Tunç Çağı'ndaki kültür birliğine işaret eder.

Kaya resimlerinin tarihlendirilmesi konusunda maalesef elimizde yeterli derecede kanıt yoktur. Kaya resim alanının hemen yakınlarında bir kurgan, yerleşim yeri (kale, nekropol, kaya mezarı vb.), ya da seramik bulgusuna rastlanılmadığı için

kesin olarak hangi tarihte yapılmış olabileceğine dair net bilgilerimiz şimdilik yoktur. Buna rağmen, kaya resimlerindeki hayvan tasvirlerinin biçimsel özellikleri, yapım tekniklerinin analogi yolu ile çevre coğrafyalarla mukayesesi, bize bu konuda belli ölçülerde fikirler vermiştir. Buradan yola çıkarak Demirkapı/Arılıkaya resimlerinin Erken Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'nda yapıldıklarını söyleyebiliriz. Özellikle XIV-XVII numaralı resimlerde gagalama (pecked) tekniğinin kullanılmış olması, bu resimlerin Orta Tunç Çağı'nda yapıldıklarını düşündürür. Bununla birlikte şaman ritüellerinin yer alması da bu resimlerin Erken Tunç Çağı'nda yapıldığı fikrini akla getirir. Çünkü bu tür ritüel tasvirlerin, genellikle Avrasya kuşağında Tunç Çağı'nda ortaya çıkmaya başladığı görülür. Bununla birlikte bazı sahnelerdeki dağ keçisi formunun da yakın bölgelerde de (Borluk Vadisi) görüldüğü gibi, Erken Tunç Çağı'ndan itibaren ortaya çıktığı görülmektedir. Doğu Anadolu'nun bazı kazı merkezlerinde Erken Tunç Çağı'ndan itibaren ortaya çıkan çanak-çömlek üzerinde dağ keçisi tasvirlerinin bulunması da bölgedeki kaya resimlerinin tarihlendirilmesi konusunda önemli bir mukayese imkânı sunmaktadır²⁵ (Foto XVIII).

Kaya resim alanının işlevinin ne olduğu ya da bölgede pek çok yer olmasına rağmen Tunç Çağı insanların neden bu bölgeyi seçtiği konusuna bir açıklama getirmek gerekmektedir. Bu konudaki görüşlerimizi şu şekilde detaylandırabiliriz. Birincisi, buranın bir ritüel alanı olduğu yönündedir. Bu tezimizi III-IV-VIII-XIV numaralı resimlerin desteklediğini iddia edebiliriz. Bu resimlerde Şamanizm öğelerini içeren tasvirler yer alır. Orta Tunç Çağı'ndan itibaren bozkır kavimleri arasında yaygınlaşan ve bir inanç kültürü olarak karşımıza çıkan bu tür tören sahneleri, Saymalıtaş-Tamgalısay vb. açık hava tapınaklarında çok açık bir şekilde karşımıza çıkar. Benzer ritüel sahneleri Kars/Digor Dolaylı kaya resimlerinde de göze çarpar.

İkinci bir görüş olarak kaya resim alanı, konar-göçer yaşam süren toplulukların yaylağı gibi düşünülebilir. Bilindiği gibi bozkır toplulukları tarih boyunca yazın yüksek yerlere, kışın ise daha alçak yerlere göçüyorlardı. Burada buna benzer bir hayatın varlığını petrogliflerdeki birbirinden bağımsız resimlerden anlayabiliriz. Kaya resimlerindeki av sahneleri, çadır, ateş, ocak, vahşi hayvan vb. tasvirler, yaylak hayatından sahneler olarak karşımıza çıkar. Bütün kayalık alan tarandığı zaman daha başka resimlerin de olduğunu düşünüyoruz. Yeni bulunacak kaya

25 Oktay Özgül-Burak Bingöl "Kuzeydoğu Anadolu Petrogliflerindeki Bir Grup Dağ Keçisi Motifi", *Art-Sanat*, İstanbul, 16/2021, s. 517-518-519.

resimlerinde yaylak hayatı hakkında daha detaylı bilgi veren eğlence, oyun, savaş vb. hareketli kompozisyonları da bulabilmemiz mümkündür. Kaya resimleri, bize bölgedeki hayvan faunası hakkında da bilgiler verir. Resimlerde yer alan ve tarafımızdan bizon olarak yorumlanan bir figürün muhtemelen Kafkas bizonu olduğunu ve neslinin tükenmiş olduğunu ifade edebiliriz. Yine XII no.lu panodaki abartılı çizilmiş bir örümceğin varlığı dikkat çekicidir. Bu resimler, bölgenin geçmişteki hayvan popülasyonunun araştırılmasının da önünü açar.

Kaya resimlerinin yer aldığı kayalık alan açısından en büyük risk; bu sahada sürdüğü anlaşılan erozyon nedeni ile kayaların parçalanması, korozyona uğraması ve benzeri nedenler sonucu yok olma ihtimalidir. Bunun önüne geçmek için yerinde koruma dediğimiz bir yöntemle kayalara işaret verilerek koruma altına alınmaları önerilebilir. Bu konu ile ilgili yapılacak çalışmalar hakkındaki önerilerimizi Kültür ve Turizm Bakanlığı'na 2019 yılında sunduk.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Demirkapı/Arılı kaya resimleri, bölgenin Eskiçağına yönelik belki de en eski kanıt olma özelliği taşımaktadır. Sonraki yıllarda bölgede yapacağımız detaylı çalışmalarla Arılı kaya resimleri hakkında çok daha fazla bilimiz olacaktır. Petrogliflerle ilgili sır perdesini ortadan kaldıracak bulguların, bu insanların mezarlarından geleceğini düşünüyoruz. Gelecekteki araştırmaların mezarlar üzerine yoğunlaşması gerektiği kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

Augustinová, Anna – Stančo, Ladislav, “The Petroglyphs of Pashkhurt Valley in the Surkhan Darya Province (South Uzbekistan) - Preliminary Report”, *Studia Hercynica* XX/2, 2016, s. 122–138.

Baxşeliyev, Veli, *Gamıkaya Tasvirleri*, Bakü 2003.

Belli, Oktay, “New light on the Earliest Art of Anatolia: Kızların Mağarası (The Cave of the Maidens)”, *Turkish Treasures* 2, İstanbul 1978, s. 28-31.

Belli, Oktay, *Her Yönü İle Ani*, İstanbul 2019.

Bingöl, Akın, “Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kayaüstü Resimleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, Konya 2016, s. 347-355.

Bingöl, Burak, *Kuzeydoğu Anadolu Petroğliflerindeki Dağ Keçisi Motifi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2020.

Caferqulu, Namazoğlu – Muradova, Firuze - Memmedrza qız, *Gobustan Petroğlifleri*, Bakü 2003.

Ceylan, Alpaslan, *Sarkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Ankara 2001.

Ceylan, Alpaslan, “Erzurum Ovası’nda Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*-26, Erzurum 2001, s. 29-41.

Ceylan, Alpaslan, “Doğu Anadolu’da İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası”, *Türkler Ansiklopedisi*, C 6, Ankara 2002, s. 425-429.

Ceylan, Alpaslan, “Erzurum ve Çevresinde Erken Dönem Türk İzleri”, *Türk Kültürü*, Erzurum 2004.

Ceylan, Alpaslan, “Çıldır Başköy Kaya Resimleri”, *Belgi*, 2(2), 2015, s. 7-24.

Ceylan, Alpaslan - Akın Bingöl - Mustafa Karakeçi, *Eski Çağda Kars Kaleleri*, Erzurum 2018.

Ceylan, Alpaslan, “Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri”, *Türk Tarih Kongresi* (17/1), 2018, s. 155-206.

Ceylan, Alpaslan, 2018, “Doğu Anadolu’da Erken Dönem Türk İzleri III Kars-Digor (Dolaylı) Kaya Resimleri”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, (1-5 Ekim 2018 Ankara Baskıda).

Ceylan, Alpaslan-Nezahat Ceylan, *Doğunun Sönmeyen Yıldızı Akçakale*, Erzurum 2018.

Ceylan, Alpaslan – Özgül, Oktay, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Kültürünün Erken Dönem Şifreleri Kaya Resimleri”. *16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi / 04-06 Eylül 2018, İstanbul 2018*, s. 68 - 69.

Ceylan, Alpaslan - Günaşdı, Yavuz, “Türk Bengütaş (Şiveet Ulan)’daki Oğuz Damgaları İle Cunni Mağarasındaki Damga Ve İşaretlerin Karşılaştırılması”, *Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu, Kazakistan 2019*, s. 62-80.

Ceylan, Nezahat, “Yağlıca Kalesi’nde Yılan Figürü ve Türklerde Yılan Simgesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* S. 39, Konya 2016, s. 409-421.

Devlet, Ekaterina, “Rock Art Studies In Northern Russia And The Far East, 2000–2004”, *Rock Art Studies News World III*, Ed. Paul Bahn – Natalie Franklin – Matthias Strecker, Southhampton 2008.

Durmuş, İlhami, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Konar- Göçer Kültürü”, *Orta Asya Türk Kültürünün Anadolu Kültürüne Etkileri Uluslararası Sempozyumu (18-21 Haziran 2019 /Taşkent-Özbekistan)*, Ankara 2019, s. 11-35.

Esin ,Emel, “İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş”, *Türk Kültürü El Kitabı*, Seri II, C I/b, İstanbul 1978.

Ferecova Melahat, *Azerbaycan Qayaiüstü İnceseneti*, Bakü 2009.

Freh Wilhelm - Muvaffak Uyanık, “Hakkâri-Sat Dağlarında, Gevaruk Vadisi İçin de Bulunan Kaya Resimleri Hakkında Tebliğ”, *Belleten*, C XXI/ S. 84, 1957, s. 619-625.

Günaşdı, Yavuz, “Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, Konya 2016, s. 391-407.

Hoppal, Mihaly, *Şamanlar ve Semboller; Kaya Resmi ve Göstergibilim*, çev. Fatih Sel, İstanbul 2015.

Karageçi, Mustafa, “Borluk Vadisi Erken Demirçag Mezarı”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Ek Sayı 1), 2016, s. 253-265.

Karpuz, Haşim, “Çamuşlu’da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri”, *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* 10/212, Ankara 1977, s. 1-6.

Khujanazarov, Muhiddin, “Rock Art Sites in Uzbekistan”, *Rock Art in Central Asia*, Ed. J. Clottes, Paris 2011, s. 99-113.

Kökten, İ. Kılıç, “1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi* XI/S. 2-3-4, 1953, s. 177-209.

Kökten, İ. Kılıç, “Yazılıkaya’da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri”, *Karseli* 6/69, Ankara 1970, s. 2-16.

Kubarev, Vladimir Dmitrievich -D.Tseveendorj -EstherJacobson *Petroglyphes Of Tsagaan-Salaa And Baga-Oğur Russia* 2005

Kudret, İsmailzade, “Gobustan Açık Hava Müzesi”, *IRS*, 3(11), 2014, s. 6-11.

Ool, Çeçek Dolgar, *Altay-Sayan Kaya Resimlerine Göre Tuva Geleneksel Kültürünün Kaynakları*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek 2004.

Özgül, Oktay, “Erzurum Bölgesi Kaya Panoları”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 2015, s. 169-198.

Özgül, Oktay, “Erzurum Şenkaya Petrogliflerindeki At Geyik ve Güneş Kursu”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (39), 2016, s. 371-390.

Özgül, Oktay -Nezahat Ceylan, “Eskiçağ’da Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* (4/13), 2017, s. 24-62.

Özgül, Oktay - Nezahat Ceylan, “Göçerlik ve Yerleşiklik Arasında Bir Bileşen: Fergana Vadisi”, *Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih- Kültür Ve Medeniyet Sempozyumu*, Ankara 2019, s. 472-496.

Özgül, Oktay -Burak Bingöl “Kuzeydoğu Anadolu Petrogliflerindeki Bir Grup Dağ Keçisi Motifi”, *Art-Sanat*, 16/2021, s. 491-529.

Ranov, Vadim, “Petroglyphs of Tadjikistan”, *Petroglyphs of Cenrtal Asia*, Ed. K. Tashbayeva, 2001, s. 122-151.

Rogozhinskiy, Alexey E., “Rock Art Sites in Kazakhstan”, *Rock Art in Central Asia*, Ed. J. Clottes, Paris 2011, s. 9-43.

Somuncuoğlu, Servet, *Sibirya’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008.

Somuncuoğlu, Servet, *Saymaltaş: Gökyüzü Atları*, İstanbul 2011.

Tashbayeva, K., “Petroglyphs of Kyrgyzstan”, *Petroglyphs of Central Asia*, Bishkek 2001.

Tepfer, E. Jacobson, *The Life of Two Valleys in the Bronze Age. Rock Art in the Mongolian Altai*, Luminaire Press, 2019.

Tokarska, Malgorzata – Cino, Pertoldi – Rafal, Kowalczyk – Kajetan, Perzanowski, “Genetic Status of the bison *Bison bonasus* after extinction in the wild and subsequent recovery”, *Mammal Review*, 2011, s. 1-12.

Tokhatyan, Karen, “Rock Carvings Of Armenia”, *Fundamental Armenology* No 2, 2015, s. 184-204.

Tümer, Hale, *Van-Hakkâri Dağlık Bölgesi Kaya Resimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

Uyanık, Muvaffak, “Van-Hakkâri Sınırında Tırşin Yaylasında Bulunan Kaya Resimleri Hakkında”, *Belleten*, C XXXII/S. 125 1968, s. 97-103.

Uyanık, Muvaffak, *Petroglyphs of South - Eastern Anatolia*, *Akademische Druck und Verlagsanstalt*, Graz 1974.

Üngör, İbrahim, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereçi Kaya Resimleri)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 39, 2016, s. 357-370.

Üngör, İbrahim, “Türk Kültüründe Dağ Keçisi/Teke Ve Doğu Anadolu Petrogliflerinde Bulunan Dağ Keçisi/Teke Figürleri Üzerine Görüşler” *IV. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri Erzurum 2018*, s. 326-345.

Xelilov, T., *Gemigaya Etrafında Axeoloji Tedgigatları*, Nahçıvan 2018.

Yıldırım, Elvin, “Büyük ve Küçük Bayar Kaya resimleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, C 62/S. 372, 2017 s. 34-38.

Yılmaz, Anıl, “Saymalıtış Petrogliflerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/1, İzmir 2013, s. 223-248.

<http://www.patikkaa.com/anadolu-ve-kafkas-cografyasinda-bulunan-en-eski-petroglif/> (12.04.2020)